

AZ AGRÁRTÁRSADALMI STRUKTÚRA ÉS A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS NYUGAT-EURÓPÁBAN

(Egy vita ismertetése)

A címben szereplő vita a *Past and Present* c. folyóirat hasábjain zajlott 1976–78-ban. Igen tanulságossá tette a vitát az eltérő elméleti álláspontok nyílt ütközése, olyan kérdések felvetése, melyek a kelet-európai fejlődés szempontjából is alapvető problémákat jelentenek. Úgy gondoljuk, e vita a magyar olvasó érdeklődésére is számot tarthat.

A vitát *Robert Brenner* indította el még 1976-ban: *Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe* c. cikkével.¹ Két elméleti modellt vett tűz alá: az egyik a demográfiai modellt nevet kapta, a másikat a szerző „commercialization-modell”-nek nevezte, amit értelemszerűen piacfejlődési modellnek fordíthatnánk.

A demográfiai modell egyik első megfogalmazója *M. M. Postan* volt. 1950-ben a IX. Nemzetközi Történeti Kongresszuson tartott előadásában² a középkori gazdasági fellendülés okait és határait vizsgálta.

Szerinte „a középkori gazdaság nagyrésze nem kapcsolódott be a nemzetközi kereskedelembe, egyrésze pedig semmilyen kereskedelembe sem. A külkereskedelmi fluktuációkkal nem magyarázható közvetlenül az új földek, az új falvak, a nagyobb termés és állatállomány, sőt a több ember sem a XIII. sz.-ban; ugyanígy nem magyarázható ezzel a mezőgazdasági terület és termelés késő középkori csökkenése sem.”³ Ilyen körülmények között pedig nem lehet a középkor első felének növekvő árait és általános gazdasági expanzióját, sem pedig e folyamat visszajára fordulását a középkor második felében a nemesfém-volumen (pénzmennyiség) változásával magyarázni. Emellett az árak nem akkor és nem ott emelkedtek, ahol az ezüstkészletek nőttek, továbbá az ármozgások szektorok szerint differenciáltak: a fellendülés idején az ipari árak nem nőttek, a hanyatló szakaszban pedig nem csökkentek olyan mértékben, mint az agrárárak.

A nemesfém-volumen változása nem magyarázza az árak és a gazdasági tevékenység hullámzását, – a népesség alakulása viszont igen. „Amikor a népesség nőtt, a mezőgazdaság expanziója olyan feltételek között valósult meg, amelyeket a közgazdászok meredeken csökkenő hozadékokkal jellemeznének, és amikor a mezőgazdasági áraknak nőniök kellett. Másrészt, amikor a népesség csökkent, a mezőgazdasági termékek készletei bőségesebbek lettek mind a termelésükhöz felhasznált erőforrásokhoz, mind az élelmiszerkereslethez viszonyítva, így az árak ennek megfelelően csökkentek. A népesség csökkenése és növekedése szelektív hatást gyakorol az árakra, oly módon, hogy a mezőgazdasági árak alakulásában a megfelelő irányú mozgást váltja ki, azonban csak csekély hatása van olyan termékek (pl. iparcikkek) áraira, amelyekre általában nem érvényes a csökkenő hozadékok törvénye.”⁴

Brenner idézi ennek a „demográfiai modell”-nek másik híres megfogalmazását, amely talán egyben a legtömörebb is, *H. J. Habakkuk* tollából:

„Azok számára, akik a mindent uraló struktúrák hívei, nyilvánvalóan készen vannak az elemek a XIX. század előtti angol történelem egy hősiesen leegyszerűsített változatához, amelyben az árak, a

¹ *Past and Present* 1976. No. 70. 30–75. o.

² Angolul megjelent: *M. M. Postan: The Economic Foundations of Medieval Society*. In: „Essays on Medieval Agriculture and General Problems of the Medieval Economy.” Cambridge, 1973.

³ *M. M. Postan*, i. m. 9. o. (ld. 2. j.)

⁴ *Postan*, i. m. 11. o. (ld. 2. j.)

jövedelemelosztás, a beruházás, a reálbér, a migráció hosszú távú mozgását a népességnövekedés változásai irányítják. Növekvő népesség: növekvő árak, növekvő mezőgazdasági profitok, alacsony reáljövedelmek a népesség tömegei számára, kedvezőtlen csercarányok az ipar számára – a társadalmi intézmények változásaitól függő variációkkal együtt – ez jellemezhetné a XIII, XVI, és a korai XVII. századot, az 1750–1815-ös korszakkal együtt. A csökkenő vagy stagnáló népesség, a nyomott mezőgazdasági profittal, de a lakosság tömegeinek viszonylag magas jövedelmével a közbülső periódusokat jellemzi.”⁵

A fent bemutatott koncepciók elterjedéséhez további nagy hatású munkák járultak hozzá. *Brenner* szerint e munkák nyomán a „hosszú távú malthusianizmus” elérte az ortodoxia szintjét. Kiemeli az ebben a szellemben íródott munkák közül a Cambridge Economic History of Europe-nak a középkori Angliáról szóló fejezetét⁶ és *E. Le Roy Ladurie* számos nyelvre lefordított művét, a „Les paysans de Languedoc”-ot.⁷

Brenner még mielőtt *Postan* és *Le Roy Ladurie* elgondolásait részletes kritika alá venné, körvonalazza saját koncepcióját: „... a hosszú távú stagnálás malthusianus ciklusa épp úgy, mint a gazdasági elmaradottság más formái, csak az osztályviszonyok megszilárdult struktúrája produktumaként érthető meg, mint ahogy a gazdasági fejlődést is csak úgy érthetjük meg teljesen, mint az új termelési szervezetekre, a technikai újításokra, a termelőberuházások növekvő szintjére nézve kedvezőbb osztályviszonyok kialakulásának eredményét.”⁸

Brenner elismeri, hogy a demográfiai modellnek „egyfajta ellenállhatatlan logikája van” – ha elfogadjuk az alapfeltevéseket (ti. azt, hogy a mezőgazdasági termelékenység stagnál, továbbá korlátozott földterületen is érvényesül a népesség természetes hajlama a növekedésre). *Brenner* a demográfiai modellben nem az egyes tényezők közötti összefüggéseket vonja kétségbe (ebben a vonatkozásban a demográfiai modell úgyszólván megdönthetetlen), hanem azt, hogy a modell segítségével a történelmi fejlődés a jelenségek szintjénél mélyebben is megismerhető.⁹

Ennek eszköze a demográfiai modell „összehasonlító perspektívába helyezése”. A módszer lényege: „... megfigyelni az Európa-szerte hasonló demográfiai trendeket, és megmutatni azokat az agrárszervezet vonatkozásában nagyon is különböző végeredményeket ..., amelyek ezekhez társultak”.¹⁰

Brenner szerint nyilvánvaló, hogy a „növekvő földkereslethez vezető népességnövekedés tendenciaszerűen nagyobb járadék (rent) elvonására teszi képessé a földesurat ..., de csak akkor, ha a földesúr előzetesen sikerrel megalapozta jogát, hogy egy meghatározott, rögzített összegű járadéknál (fix rent) többet vonjon el.” Éppen ezért ezt az akaratát csak a személyes függésű jobbágysággal (villain) szemben tudta érvényesíteni; a szabadok – nevük szerint is – mentesek a munkajáradéktól és az önkényes adókivetésektől. Így a földre nehezedő változó népességnyomás hatását, ti. azt, hogy ki nyer és ki veszít a föld iránti növekvő keresleten, a növekvő földárakon és rent-eken, az határozta meg, hogy milyen eredménnyel zárult egy adott időszakban a földesúr és a parasztság között folyó osztályharc.¹¹

⁵ *H. J. Habakkuk*: The Economic History of Modern Britain. Journal of Economic History XVIII (1958) 487. o. Idézi *Brenner*, i. m. 32. o.

⁶ Vol. I.; Medieval Agrarian Society in its Prime: England. By *M. M. Postan*, 2nd ed., Cambridge 1966.

⁷ Paris 1966. Részletesen ismerteti *N. Kiss István*, Agrártörténeti Szemle 1973. No. 1–2. 228–231. o.

⁸ *Brenner*, i. m. 37. o. (ld. 1. j.)

⁹ *Brenner*, i. m. 34. o. (ld. 1. j.) „Yet, what must be questioned is its relevance to the explanation of historical change.”

¹⁰ *Brenner*, i. m. 37. o. (ld. 1. j.)

¹¹ *Brenner*, i. m. 40. o. (ld. 1. j.) „So the determination of the impact of the pressure of population on the land – who was to gain and who to lose from a growing demand for land and rising land prices and rent – was subject to the prior determination of the qualitative character of landlord-peasant class conflict.”

Példaként említi *Brenner*, hogy a XIII. sz.-ban Párizs környékén a parasztok rendkívüli adókkal (tallage) való megterhelésének tendenciáját a jobbágyfelszabadítás (enfranchisement) ellenáramlata hiúsította meg. Fordított esetben pedig, a XIV–XV. századi demográfiai hanyatlás időszakában, az angol tapasztalatok alapján várt fejlődéssel szemben, a paraszti alávetettség szigorodása figyelhető meg Katalóniában, Franciaország egyes részein (Bordelais, Közép-Franciaország).¹² A legkirívóbb példa a kelet-európai (balti) parasztság alávetése a XIV. század végétől kezdődően a demográfiai hanyatlás idején. (*Brenner* nem taglalja azt az érdekes kérdést, hogy mennyire terjed, és mennyire bizonyítható a demográfiai hanyatlás Kelet-Európában.)

Ez a demográfiai modell, *Brenner* előadása szerint egy másik koncepció, a „commercialization modell” kritikájaként jött létre; „így *Postan* és *Le Roy Ladurie* is erőteljes támadásokat intéztek az egyszerű unilineáris koncepció ellen, amely szerint a piac ereje határozza meg egyrészt a jobbágyosság eltűnését, melyet egyébként gyakran azonosítottak a munkajáradékról a pénzjáradékra való áttéréssel és ipso facto a szerződéses bérlet elterjedésével, másrészt a piac határozza meg a kapitalista mezőgazdaság kibontakozását, klasszikus esetben a bér munkán és a fejlesztő tőkeberuházásokon ... alapuló nagybérlet-gazdálkodást”.¹³

Nem mutatták meg azonban, *Brenner* szerint, a piacközpontú megközelítés alapvető hibáját: „... azt a tendenciáját, hogy figyelmen kívül hagyja: a jobbágyosság (serfdom) nem csak és nem is elsősorban a munkajáradék szembeállítását jelenti a pénzjáradékkal, hanem a földesúr jogát az önkényes rendkívüli adóketésekre (tallage) és a paraszti kötöttség kisebb-nagyobb fokát”.¹⁴

Ennek megfelelően a munkajáradék megváltása önmagában nem jelenti a jobbágyosság végét – pl. a XII. sz.-i Angliában a széles körű megváltáshullám elvonulása után a XIII. sz. ismét a majorság és a munkajáradék terjedésének kora. „A jobbágyosság (serfdom) akkor szűnik meg, ha megszűnik a földesúrnak az a joga és képessége, hogy ellenőrizze a parasztot, amennyiben kívánja”.¹⁵ *Brenner* véleménye szerint *Le Roy Ladurie* tanulmánya megmutatta, hogy a piac fejlődésének hatására „a kapitalizmus felé vezető tendencia (ezen *Brenner* csak a konszolidált nagybirtokot érti) egyes helyeken kibontakozott, más helyeken nem”. Nem mutatta meg azonban, hogy egyes helyeken miért éppen a föld szétaprózódásának, másutt viszont a birtokok konszolidációjának a tendenciája győzött.¹⁶

Ilyen előzmények után várható is, hogy *Brenner* a részletes kifejtés során két alapvető probléma megvilágítását tűzi ki céljául: 1. Miért tűnt el, illetve miért maradt fenn a jobbágyosság (serfdom)

¹² *Brenner*, i. m. 41. o. (ld. 1. j.) *Brenner* vizsgálat nélkül feltételezi, hogy a népességnövekedés, illetve csökkenés menete Kelet-Európában is a nyugat-európaihoz hasonló volt. E feltevés megkérdőjelezhető, legalábbis Magyarországra nézve. Ld. *N. Kiss István*: Új adatok Magyarország demográfiai fejlődéséhez. In: Mályusz-émlékkönyv (sajtó alatt). – (A vitában felvetett problémák kelet-európai vonatkozásaival foglalkozó munkák megemlékezésénél természetesen nem törekedhettünk teljességre. – V. A.)

¹³ *Brenner*, i. m. 42–43. o. (ld. 1. j.) *Brenner* maga egyetlen történész nevéhez sem köti e koncepciót. Én egyebek között megtalálni vélem *J. Kulischernél*: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte 1. Band 8. Kapitel, München 1928. 113–114. o. „A Grundherreket az örökös háborúk és a költséges fogyasztási cikkek vásárlásának pénzülszükséglete rászorította egyrészt saját (ti. a paraszti szolgáltatásokból képzett) árufölöslegeinek, másrészt a parasztok természetben fizetett járadékainak pénzjáradékká változtatására. Ezért azután a parasztok is arra kényszerültek, hogy a tőlük pénzben követelt szolgáltatásokhoz, bérekhez és díjakhoz szükséges összegeket termékeik eladásával szerezzék meg.” Ez a pénzjáradék kisebb terhet és szilárdabb birtoklást jelent. *Kulischer* azonban nem akar mindent egyetlen tényezővel magyarázni: a robottal művelt földesúri saját gazdaság felbomlásában a piaci kapcsolatokkal egyenlő fontosságú szerepe van más, szervezeti okoknak is (a villicus önállósodása, a birtokigazgatás nehézségei).

¹⁴ *Brenner*, i. m. 43. o. (ld. 1. j.) A kérdést részletesen tárgyalja és értékeli: *Pach Zsigmond Pál*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Bp. 1963.

¹⁵ *Brenner*, i. m. 44. o. (ld. 1. j.)

¹⁶ *Brenner*, i. m. 45. o. (ld. 1. j.)

intézménye? 2. Miért alakulhatott ki egyes helyeken a kisparaszti birtoklás rendszere, másutt pedig a kapitalista nagybérlet? ¹⁷

Az első kérdés tárgyalásakor leszögezi, hogy a jobbágyságra jellemző tulajdonviszonyok mellett a demográfiai válságba torkolló termelési válság várható volt. Ezt azzal indokolja, hogy a földesúr többlettermék-elvonása nem pusztán a létminimum fölötti, vagy alatti paraszti jövedelmet kobozta el, hanem a paraszti termelőalakok újratermelését is fenyegette. A földesúr így szerzett profitját ugyanakkor improduktív módon használta föl (háború, fényűzés). Másrészt a földesúri jövedelemnövelés legegyszerűbb módszere éppen a „squeezing” volt, amit nem túl szépen, de szemléletesen a jövedelem „kifacsarásának”, kipréselésének fordíthatunk, és amelynek lényege, hogy a földesúr rendkívüli adót (tallage) és más hasonló díjakat, illetékeket (pl. entry fines) vethetett ki a jobbágyokra (serf) és ezzel növelhette saját jövedelmét. Így a földesúrnak nem volt szüksége majorság kiépítésére és fejlesztésére. Végül pedig még a viszonylag vagyonosabb birtokos parasztokat is gátolták a jobbágyság tulajdonviszonyai. Ez a gátló tényező a paraszti mobilitás és a jobbágyok közötti birtokforgalom korlátozásán keresztül érvényesült.

Az így bekövetkező XIV–XV. századi demográfiai válsággal kapcsolatban *Postan* úgy érvelt, hogy a parasztok elsősorban a munkaerő ritkaságát (ebből eredően megjavult alkupoziójukat) használták ki szabadságuk elnyerésére. *Brenner* utal arra, hogy voltak területek, ahol a demográfiai válság alatt is súlyosbodott a paraszti alávetettség és megpróbálja *Postan* logikáját a gazdasági és politikai determinációról a visszájára fordítani: „a paraszt számára logikus volt, hogy megpróbálja megjavult alkupozióját szabadságának elnyerésére felhasználni. Az úr számára viszont az volt logikus, hogy pozícióját a parasztok szabadságának korlátozásával próbálja megvédeni. Mindemögött nyilvánvalóan a hatalom kérdése áll, sőt az erő!” ¹⁸ *Brenner* ezzel utal az Európa-szerte intenzív konfliktusra földesúr és paraszt között, így az 1300 után Angliában kibontakozó földesúri reakcióra (seigneurial reaction), mely már 1400-ban kudarcba fulladt, és a katalóniakra, ahol még a XV. sz. közepén is a siker reményében hoztak jobbágyellenes törvényeket a Cortes-ban, de végül a parasztok fegyveres osztályharca 1848-ra visszaverte ezeket a kísérleteket is. ¹⁹

Miután sem a demográfiai, sem a piaci modellel nem tartja alkalmasnak a jobbágyság fennmaradása, vagy eltűnése problémájának megoldására, ²⁰ *Brenner* kifejti saját koncepcióját. Eszerint a paraszti termelés fejlődése és a többletelsajátítási viszonyok közötti ellentmondás válsághoz, és a válság az osztályharc kiéleződéséhez vezetett. Az osztályharc azonban különböző helyeken eltérő eredményekkel járt, ezek az eltérések lényegében az osztályok közötti erőegyensúlytól függtek. Ez utóbbi pedig történelmileg specifikus tényezők függvénye volt, mint pl. a harcoló osztályok osztályszolidaritásának foka, az osztályok öntudata, szervezettsége és „politikai erőforrásai” (amin pl. a városi polgársághoz és az államhoz fűződő viszonyukat érti). ²¹

Ezt a koncepciót konkretizálja, amikor kijelenti: „A nyugat-európai parasztság szolidaritása és ereje – különösen ahogyan az a parasztok szervezetében a falu szintjén megnyilvánult – jóval nagyobbak tűnik a keletinél, és a paraszti osztályhatalom intézményeinek magasabb szintű fejlettsége központi szerepet játszott abban, hogy a nyugati parasztság inkább képes volt a földesúri reakció visszaverésére”. ²²

¹⁷ *Brenner*, i. m. 47. o. (ld. 1. j.)

¹⁸ *Brenner*, i. m. 51. o. (ld. 1. j.) Magyarországon a XVI. századi háborús pusztítások nyomán szintén bizonyos fokig szűkös erőforrássá vált a munkaerő. Ezt a helyzetet, a paraszti migráció és osztályharc egyidejű alakulását részletesen bemutatja: *Maksay Ferenc*: *Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon*. (Értekezések a történeti tudományok köréből, Új sorozat 7.) Bp.

¹⁹ *Brenner*, i. m. 51. o. (ld. 1. j.)

²⁰ *Brenner*, i. m. 53. o. (ld. 1. j.)

²¹ *Brenner*, i. m. 52. o. (ld. 1. j.)

²² *Brenner*, i. m. 56. o. (ld. 1. j.) Ennek a „földesúri reakciónak” a korlátozottságát (legalábbis ami a majorság terjedését és a parasztok földtől való megfosztását illeti) mutatja meg: *W. Rusinski*: *Das Bauernlegen in Mitteleuropa*. *Studia Historiae Oeconomicae* (Poznan) 1976. Magyarországra vonatkozóan ld. *Maksay Ferenc*, i. m. (ld. 18. j.)

A cikkíró tézise ellenőrzését Németország keleti és nyugati területeinek elemzésén kísérli meg. Ez esetben a keleti területeken a parasztság osztályhatalmának gyengeségét abban látja megnyilvánulni, hogy e terület falvai képtelenek voltak a Schultheisst, a falusi bírót – akit *Brenner* a földesúr képviselőjének tekint – saját független politikai intézményeikkel felváltani. A gyengeség kulcsát pedig abban véli megtalálni, hogy „a falu gazdálkodásának közösségi aspektusai viszonylag gyengén fejlettek”.²³

Itt az Allmende (közlegelő, közföldek) hiányára, a „Waldhufen” típusú irtásfalvak elterjedtségére, és ezen keresztül a nyomáskényszer hiányára stb. céloz. Említésre méltó, hogy nem kisebb szaktekintély, mint *H. Aubin* is nagyjából ezekre a tényezőkre alapozta véleményét, ti. hogy a keleti területeken a paraszti közösségek viszonylag gyengébbek.²⁴

A kapitalista mezőgazdaság kialakulásának vagy megtorpanásának kérdésével – a cikkíró által földérinteni kívánt másik fontos problémával – kapcsolatban először is arra emlékeztet, hogy a jobbágyság intézményének megszűnése önmagában sem sikeres gazdasági fejlődéshez, sem kapitalizmushoz nem vezetett.²⁵

Angliában például a jobbágyság vége a munkajáradékok és a rendkívüli adóikvetés végét is jelentette. A fenyegető veszély ellen, hogy a volt jobbágybirtok lényegében szabadbirtokká (freehold) válik, a földesúr kétféle módon is harcolhatott. Egyrészt elfoglalhatta és majorságához csatolhatta az üres és megüresedő telkeket. Amikor ezeket újból kiadta, az érte szedett „rent” már nem a hagyományosan, hanem a földpiacon kialakult földbér. A másik út pedig az volt, hogy a paraszti föld átruházásakor a földesúrnak fizetett illeték emelésével a földesúr, a fix renten túl, a rendes kereskedelmi földbérlet díjával egyenlő összeget élvezhetett. Amilyen mértékben sikerült a földesúrnak a birtokátruházási illetéket (entry fines) a földpiac kereslet-kínálati viszonyai által meghatározott, változó nagyságú összeggé tenni, olyan mértékben alakíthatta a földesúr földjeit lényegében kereskedelmi bérletté. *Brenner* szerint a földesurak illetékemelési joga, mint erőszakos járadéknövelés, lázadásokhoz, zavargásokhoz vezetett a XV. sz.-ban és a XVI. sz. első felében is, jóllehet a XVI. sz.-ban már erősödik a népesség nyomása a földekre, aminek *Postan* koncepciója szerint gyengítenie kellene a parasztság harci pozícióit.

A XVII. sz.-ra győztek a földesurak, és ekkorra szabadon alakíthattak ki olyan nagybirtoktesteket, amelyeket már lényegében kapitalista bérlőknek adtak bérbe. *Brenner* szerint ez is egyik előfeltétele a kapitalizációnak, ám ugyanilyen jelentős egy újfajta földesúr–bérlő viszony megjelenése.²⁶ A középkori földesúr–jobbágy viszonyra jellemző „jövedelemkifacsarást” (melynek hatásairól már volt szó), egyfajta partneri viszony, szimbiózis váltotta fel. „A bérlők biztosak lehettek abban, hogy a tőkebefektetések eredményeképpen megnövekedett jövedelem méltányos részét maguk élvezhetik, és nem vonják el azt a földesúri követelések.”²⁷

Ennek a fejlődésnek az eredménye, mondja *Brenner*, hogy a XVII. sz. végi magas népsűrűség ellenére, mely válságokat idézett elő a kontinensen, Angliában stabil a gabona ára, a népesség pedig stagnál. A mezőgazdaság e strukturális átalakulásának még messzebb menő következményeket is tulajdonít. A középkorban ugyanis gyakran előfordult, hogy az exportra termelő ipar nekilendülésének a rugalmatlan élelmiszerutánpótlás szabott gátat (az emelkedő élelmiszerárakon, emelkedő béreken és emelkedő ipari árszinten keresztül). *Brenner* állítása szerint ilyen okokra vezethető vissza az olasz ipar termékeinek kiszorulása a piacokról a XVII. sz. elején. Az átalakult angol mezőgazdaságnak köszönhetően az angol ipari fejlődést ilyen korlátok nem szorították vissza. Másrészt a mezőgazdasági fejlődés folyamatosan bővülő belső piaccal is ellátta az angol ipart.

²³ *Brenner*, i. m. 57. o. (ld. 1. j.)

²⁴ The Cambridge Economic History of Europe: Vol. I. The Agrarian Life in the Middle Ages. Chapter VII: Medieval Agrarian Society in its Prime. The Lands East of the Elbe and German Colonization Eastwards. Cambridge 1966.

²⁵ *Brenner*, i. m. 61. o. (ld. 1. j.)

²⁶ Az eredetiben: újfajta „lord-tenant” viszony.

²⁷ *Brenner*, i. m. 64. o. (ld. 1. j.)

Franciaországban a parasztok angol társaiknál sikeresebben védték meg földhöz való jogukat. Azonban amennyire függetlenítették magukat a földesúri hatalomtól, olyan mértékben váltak hozzáférhetőbbé az állami kizsákmányolás számára – amivel szemben viszont már nem voltak elég erősek. Az állam versenyzett az adóért a földesurakkal, támogatta a parasztsztrájkokat a földesúri hatalom és adóztatás elleni harcukban és az állami támogatás segítette a parasztsztrájkok győzelmét.

Angliában a XV. sz. végétől a „monarchikus centralizációt” a franciaországitól eltérő formában, lényegében a földesúri osztályra támaszkodva hajtották végre –, ennek illusztrálására *Brenner* utal a parlamentáris intézmények fejlődésére. Az angol parasztság a XV. sz.-ra képes volt kivívni szabadulását a jobbágyságból. Nagyonbár azonban kudarc kísérte erőfeszítését, hogy maradéktalanul szabad birtokká (freehold) alakítsa a kezén lévő földet.

A jobbágyságnak ez a viszonylagos kudarca megfosztotta a monarchiát attól a lehetőségtől, hogy a földesuraktól való függetlenedésének anyagi bázisává a parasztsztrájkot tegye. Így a „monarchikus centralizáció” nem kaphatott egy parasztsztrájkra alapozott abszolutista formát. Ennek megfordításaként pedig elmondható, hogy mivel a monarchia centralizációs törekvései a földesúri osztályon is nyugodtak, ez meggátolta a monarchiát, hogy a harcot eldöntő mértékben segítse a parasztsztrájkot a szabadbirtokért folytatott küzdelmében.²⁸

Miután *Brenner* a gazdasági fejlődést és a kapitalizálódást az angol nagybérleti rendszerben látja megtestesülni, logikusan azt kell mondania a francia kisparaszti rendszerről, hogy „a legteljesebb szabadság és a tulajdonjogok csak a szegénységet és az elmaradottságot önmagát örökösen ismétlő ciklusát hozhatták létre. Éppen e jogok hiánya volt az, ami Angliában lehetővé tette az igazi gazdasági fejlődés megindulását”.²⁹

Postan és *Hatcher* erősen személyes hangú válaszcikkükben lényegében visszautasítják *Brenner* cikkét.³⁰ Úgy vélik, *Brenner* eltorzította *Postan* nézeteit, amennyiben *Postan* és általában a malthusianizmussal megvádolt történészek sem akarnak monomániásan mindent a demográfiai faktorról magyarázni, hanem egy sor egyéb tényezőt is számba vesznek. Így pl. a feudális járadékok, a családszerkezet, az öröklési szokások, a technikai felfedezésekkel és innovációkkal szembeni attitűdök stb. szerepét. A szerzők egész listát sorolnak fel ezekből a tényezőkből. A továbbiakban azonban a *Brenner* által fölhozott egyes történelmi példákkal, *Brenner* egyes konkrét elemzéseivel vitázva *Postan* és *Hatcher* ismét csak olyan történelemszemléletet védenek, ahol a népesség változása a fejlődést magyarázó legfontosabb tényező.³¹

Ami az elméleti alapot illeti, *Postan* és *Hatcher* visszautasítják a „malthusianus” jelzőt. „A *Brenner* által malthusianizmussal vádolt történészek ... érdeklődése éppúgy irányul a gazdasági fejlődésre, mint az életszínvonalra, míg *Malthus* nem a gazdasági fejlődés, vagy a gazdasági tevékenység összessége, hanem majdnem kizárólag az egyéni jólét, az egy főre jutó jövedelem érdekelte. *Malthus* kizárólagos viszonyként fogta föl a népesség és a gazdasági jólét közti kapcsolatot – olyan egyenletként, melyben más változók nem lépnek be. (*Malthus*nál) ... a növekvő népességre és csökkenő jövedelmekre automatikusan következik a csökkenő népesség és a növekvő jövedelmek szakasza. A malthusi modellnek ez a kétfázisú ritmusa felületesen emlékeztethet a demográfiai változás *Le Roy*

²⁸ *Brenner*, i. m. 72. o. (ld. 1. j.)

²⁹ *Brenner*, i. m. 75. o. (ld. 1. j.)

³⁰ *M. M. Postan and John Hatcher: Population and Class Relations in Feudal Society. Past and Present 1978. No. 78. 24–37. o.*

³¹ Úgy gondoljuk, hogy mind *Postan*, mind *Le Roy Ladurie* valóban nemcsak a népesség változásairól, hanem sok más egyéb tényezőről is részletes elemzést adtak. Mégis, az egyetlen olyan tényező, amelyre átfogó történelmi „modell” épül, az a népesség. A népesség növekedése, vagy csökkenése által indukált gazdasági változásokat az ún. „egyéb” tényezők (a parasztsztrájk szerkezete, örökösödési szokások, kulturális tényezők) többnyire csak gyorsítják, vagy lassítják, fékezik vagy segítik. Vö.: *M. M. Postan: The Medieval Economy and Society. An Economic History of Britain in the Middle Ages. London 1972.* A modellt differenciáltabbá teszik, de alapvetően nem változtatják meg az olyan elgondolások, mint *Postan* hosszú távú talajkimerülési elmélete. Ld. *Postan*, i. m. 57–72. o.

Ladurie által föltárt változatára, de nagyon is különbözik a *Brenner* professzor által kritizált középkor-kutatók demográfiai koncepcióitól. Utóbbiak egyik fő tézise, hogy a népesség XIV. sz.-i csökkenése nem fordította teljesen visszajára a megelőző trendet... és hogy a későbbi periódus magasabb egy főre jutó jövedelmei nem vezettek a népesség arányos növekedéséhez". *Postan* a középkori történet egyik megoldatlan problémájának éppen azt tartja, hogy miért csak késve és vontatottan követte a XIV. sz.-i válságot a népesség számának emelkedése? Magukéva teszik ellenben a *Marshall* által továbbfejlesztett ricardói álláspontot. Azt ti., hogy a csökkenő hozadékok törvénye csak addig érvényesül, amíg fel nem tartóztatják a beruházások és a technikai újítás. A késő középkori (XIV–XV. századi) talpraállást éppen a technikai újítás hiánya és a beruházások szűkössége teszi olyan vontatottá, állítja *Postan* és *Hatcher*, és így oldják meg a fölvetett és malthusi keretben meg nem válaszolható problémákat.³²

Patricia Croot és *David Parker*³³ *Brenner* érvelésének egyik feltűnően gyenge pontját támadják meg: azt a nézetét, hogy a gazdasági fejlődés csak a nagy volumenű beruházásokat profitábilissá tevő nagybirtokon mehetett végbe. Bár volt a fejlesztésnek olyan formája, mely egyszerre nagy tömegű beruházást igényelt, más formák (pl. trágyázás, új fajták bevezetése, istállózó állattartás) bármilyen nagyságú birtokon megvalósíthatók voltak.

Rámutatnak arra, hogy Angliában a földesúri saját gazdaság bérbeadása még nem feltétlenül teremt kapitalista gazdálkodást, másrészt hogy a függő helyzetű, „fix rent”-et fizető parasztok (customary tenants) is bérbe adták földjeiket és így hasznot tudtak húzni a földéhségből.

Szemére vetik *Brenner*nek, hogy miközben túlértékeli a kapitalista nagybérlő szerepét, ugyanakkor alábecsüli az angol parasztság jogi helyzetét. Nem tartják egyértelműen bizonyítottnak, hogy az említett birtokátruházási illetékek (entry fines) a XVI–XVII. sz.-ban nőttek, és azt sem fogadják el, hogy a királyi bíróságok a XVII. sz.-ban nem támogatták a parasztok föllebbezéseit az illetékemelések ellen.

Croot és *Parker* véleménye szerint *Brenner* eltúlozza a francia parasztság függetlenségét. Nem tagadják, hogy a francia parasztság jogai, különösen a közösségi jogok akadályozták a racionális gazdálkodás kibontakozását, de úgy vélik, hogy ezek nem képeztek volna legyőzhetetlen akadályt, ha érvényesültek volna a fölszámolásukhoz szükséges gazdasági ösztönzők és elszántság. Sőt, „a XVI. és XVII. sz. folyamán a parasztok többsége annyira elnyomorodott, hogy földjeik jövedelme megélhetésüket sem biztosította és kiegészítő munkaalkalom után kellett nézniük. Egy jelentős kisebbség teljesen földtelenné vált, és ha nem tudott ideiglenes munkaalkalmaknál egyebet találni, csatlakozott a városi hatóságoknak oly sok gondot okozó csavargókhoz.”³⁴

Az angol és francia fejlődés közti különbség helyes megragadásában gazdasági és nem jogi megfontolásoknak kell érvényesülni. „A kis angol szabadbirtokosok (freeholder) törvényes jogai, melyeket gazdasági függetlenségükkel együtt egészen 1650-ig megőriztek, nem mentették meg őket a gyors hanyatlástól a XVII. sz. kedvezőtlenebb gazdasági feltételei közepette. Hasonlóképpen a francia parasztság 3 évszázadon át a teljes kisajátítás (földtől való megfosztás) félelmében élt. Ez a folyamat leginkább a városok környékén haladt előre, legkevésbé pedig azokon a területeken, melyekre a piac csak csekély hatást gyakorolt. Nincs okunk feltételezni, hogy a francia parasztságnak módjában állt volna megakadályozni, hogy megfosszák birtokaitól, ha (az erre irányuló) gazdasági ösztönzők jelentősebbek lettek volna.”³⁵

³² *Postan–Hatcher*, i. m. 28–29. o. (ld. 30. j.)

³³ *Patricia Croot and David Parker: Agrarian Class Structure and Economic Development. Past and Present 1978. No. 78. 37–47. o.*

³⁴ *Croot–Parker*, i. m. 41. o. (ld. 33. j.)

³⁵ *Croot–Parker*, i. m. 42. o. (ld. 33. j.) A gazdagparasztság magyarországi szerepéről összefoglalóan ld. *N. Kiss István: Der Agrarcharakter des ungarischen Exports vom 15. bis 18. Jahrhundert. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1978/1. Tabelle 1–2. és N. Kiss István: Bauernwirtschaft und Warenproduktion in Ungarn vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. (Kölner Vorträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Heft 25.) Köln, 1974.*

Az igazi különbség a két ország parasztságának osztályszerkezetében rejlik. Angliában a parasztság roppant erős differenciálódása során létrejön egy, a gazdag parasztságból is kiemelkedő réteg, a yeomanry, és éppen ez a gazdagparaszti réteg lesz a kapitalista üzemi módszerek úttörője. Ezzel szemben Franciaországban csak a parasztság „egyöntetű nyomorával” találkozhatunk. *Brenner*rel szemben állítják, hogy „a francia monarchia igazi bűne nem az volt, hogy megszilárdította a kisparaszti tulajdont, hanem az, hogy olyan brutálisan elnyomta azt”, elsősorban a XVI–XVII. sz.-i abszolutizmus adóprésével, míg e korszakban Angliában béke és enyhe adózás volt. Amennyiben a francia középparasztság körében itt-ott mégis fellelhető a vállalkozói mentalitás, ez a polgári földvásárló „rentier” szemléletének rendelődik alá.

Pierre Goubert korábban megjelent, de a vitához is kapcsolható cikkében³⁶ a fentieknek némileg ellentmondó következtetésre jut: szerinte a XVII. sz. második felében az általa vizsgált francia területeken lezajlik a nagybérlők (fermier receveur) elszakadása a középparasztságtól (laboureur). A középparasztság is megfogytokozik, jelentős polarizálódás megy végbe. A XVII. sz. második felében az általa vizsgált terület parasztságának háromnegyede nem tudott birtokából megélni, és túlzás nélkül állítható, hogy az éhhalál fenyegette őket. Másrészt itt is kialakul egy kiemelkedő gazdagparaszti réteg, a nagybérlők. Az általunk követett vita szempontjából az a kérdés, hogy az ilyen gazdagparaszti fölemelkedés mennyiben regionális, illetve mennyire jellemző országosan *Goubert* fenti megállapítása. A következő kérdés pedig az, hogy mennyiben hasonlítható össze a francia és az angol gazdagparaszti fölemelkedés, hogy valóban ugyanazzal a jelenséggel állunk-e szemben? Miután más szerzőkkel együtt *Goubert* is megerősíti, hogy a vidéken a legnagyobb földvásárló a városi polgárság, elvben elképzelhető, hogy bár a gazdagparasztság Franciaországban is kialakul, mentalitásánál, vagy más okoknál fogva nem tölti be azt a szerepet, mint a yeomanry Angliában.

*Heide Wunder*³⁷ hozzászólásában megkísérli megcáfolni *Brenner*nek azt az állítását, hogy az osztályharc eltérő sikerét a német keleti és nyugati területeken a keleti jobbágyfalvak közösségének gyengeségére vezesse vissza. *Brenner* konkrét példáinak elemzése után *Wunder* leszögezi, hogy a középkorban sem a paraszti szervezetben, sem a paraszti osztályharc erejében nem volt döntő különbség Németország keleti és nyugati területei között.

*E. Le Roy Ladurie*³⁸ szellemes válaszában visszautasítja *Brenner* egy-két kevésbé megalapozott feltevését (pl. hogy csak a nagybirtok kapitalizálódik), viszont magára vállalja a malthusianus jelzőt. Eszerint: „A neomalthusianus vagy neoricardianus rendszer lényegében egy önkiegyensúlyozó, egy homeosztatisz rendszer, egy „ecosystem” létét feltételezi, az önkorrekció beépített mechanizmusával”.³⁹ A „neo” előtagot az indokolja, hogy nagyobb, önállóbb szerepet kíván adni a rendszerben a biológiai és epidemikus tényezőknek, mint azt *Malthus* tette.

Guy Bois-nak⁴⁰ *Brenner*rel szemben fő kifogása az, hogy szemlélete túl spekulatív. „A kiindulópont: a történelmi materializmus alapelve, az osztályharc hajtóereje”. *Brenner*nél a hipotézisek

³⁶ *Pierre Goubert*: The French Peasantry of the 17th Century: A Regional Example. Past and Present 1956. No. 10. 55–77. o.

³⁷ *Heide Wunder*: Peasant Organization and Class Conflict in East and West Germany. Past and Present 1978. No. 78. 47–55. o.

³⁸ *E. Le Roy Ladurie*: A Reply to Professor Brenner. Past and Present 1978. No. 78. 55–59. o.

³⁹ Érdekes, hogy *Le Roy Ladurie* ezt a kategóriát használja. *E. Wrigley*, aki a népességgel kapcsolatos koncepciókat, így a malthusit is, világosan és részletesen ismerteti, idézi *Wynne-Edwards* homeosztázis definícióját állati népességekre: „A népsűrűség és a rendelkezésre álló erőforrások közötti egyensúly létrehozásához és fenntartásához az állatok számára szükséges egy szabályozási rendszer kialakulása, amely sok tekintetben ahhoz a fiziológiai rendszerhez hasonlít, amely a test belső környezetét szabályozza, s a változó szükségletek kielégítéséhez hozzáigazítja. Az ilyen rendszereket homeosztatiszoknak, vagy önkiegyensúlyozónak mondják.” *V., C. Wynne-Edwards*: Animal Dispersion in Relation to Social Behavior. Edinburgh–London 1962. 9. o. Idézi *E. Wrigley*: Népesedés és történelem, Budapest, 1973. 108. o.

⁴⁰ *Guy Bois*: Against the Neo-Malthusian Orthodoxy. Past and Present 1978. No. 79. 60–69. o.

ellenőrzése az absztrakció fokozatosan csökkenő szintjein történik, az elmélet felől haladva a valóság felé. „Ez egy zárt gondolati rendszerre jellemző, ahol az ideológia győz a tudományos racionalizmus felett.”⁴¹ *Brenner* osztályharcelmélete kapcsán megpendíti a voluntarizmus vádját is. Sajnos a rövid vitáikból nem fejthető ki alternatív koncepció, melyet *Guy Bois* könyvének a Történelmi Szemlében megjelent része már részletesebben ismertet. A magyarul is hozzáférhető, kiváló cikket csak vázlatosan ismertetjük.⁴²

Az itt felállított feudalizmus modellben:

– „A rendszer jellemző termelési formája a paraszti kistermelés”. Egyebek között azért, mert a termelési technika alapegysége az eke, és így nincs hatékonyabb munkaszervezés, mint ami az eke teljes kihasználásában jut érvényre.⁴³

– A társadalmi intézmények is a kistermelést tartják fenn: a faluközösség megvédi a szokásjogot és visszaszorít mindent, ami fenyegeti a társadalmi-gazdasági egyensúlyt, így a technikai újítást is. „A faluközösség egyáltalában nem mond ellent az egyéni kistermelés létének, hanem egyszerre segítője és védelmezője.”⁴⁴ Mindebből viszont technikai megtorpanás és a növekedés extenzív jellege következik, amely demográfiai következményekkel jár.

– A társadalmi viszonyok terén a járadékszedés a földesúr gazdasági beavatkozásának fő formája. A járadékráta azonban hosszú távon csökken. A járadék rátájának csökkenése magából a társadalmi struktúrából ered. Abban az ellentétes irányú nyomásban, amit a két főszereplő a járadék rátájára gyakorol, a paraszt a föld haszonélvezete és a termelés ellenőrzése révén erősebb ütőkártyával rendelkezik, a földesúr pedig, ki lévén zárva ebből a folyamatból, csak gazdaságon kívüli eszközökkel szerzi meg részesedését . . .⁴⁵ Így *G. Bois* szerint a szolgáltatási ráta erőzóját csak a gazdaságon kívüli kényszer megszüllárítása, azaz a kizsákmányolási viszonyok politikai stabilizálása képes egy időre megfordítani.

Ebbe a hosszú távú járadécsökkenési elméletbe integrálja *G. Bois* a demográfiai iskola által oly bőven dokumentált ciklusokat. Elismerve azonban e ciklusok létét, megjegyzi: „... valójában a malthusianus elmélet gyengesége nem abban áll, amit állít, hanem amiről hallgat: ez pedig nem más, mint a szolgáltatások fejlődésének szerepe ezekben a fluktuációkban”.⁴⁶

Ennek megfelelően a népesség, illetve a gazdaság növekedési és válságciklusait a járadékráta szakaszos mozgására építi fel, melyben a hosszú távú csökkenést az uralkodó osztály politikai ellentámadása kapcsán létrejövő ellentendencia, a járadékráta időleges növekedése váltja fel. A kétségkívül szellemes elmélettel kapcsolatban mindössze az a kétség merülhet fel, hogy bár a paraszt egész a XX. sz.-ig mindig közelebb van a termelés konkrét színhelyéhez és folyamatához, mint az úr, de az eltérő üzemszervezeti és technikai feltételek között különböző korokban kettejük relatív távolsága a termeléstől – és ezzel együtt az úr lehetősége az ellenőrzésre és a járadék nagyságának meghatározására – meg is változhat.

Bois leszögezi, hogy ő *Brenner*rel szemben „a kapitalizmus születését a feudális rendszer működése eredményének tartja”, azaz véleménye szerint létezik egy feudális felhalmozási folyamat, amely fokozatosan egyre kedvezőbb feltételeket teremt a kapitalizmusnak. Ettől eltekintve azonban a rövid írásból nem bontakozik ki a kapitalizmusba való átmenet képe.

Rodney Hilton cikkében⁴⁷ egyetlen modellé próbálja meg összeolvasztani a különböző álláspontokat. Kissé erőszakosan leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy *Hilton* kétlépcsős modellt alkalmaz. Az első lépcsőben a paraszt és a természet állnak szemben egymással, és viszonyukat demográfiai és

⁴¹ *Guy Bois*: i. m. 63. o. (ld. 40. j.)

⁴² *Guy Bois*: A feudalizmus modelljének kérdéséhez. Történelmi Szemle 1979. No. 2. 187–199. o.

⁴³ *Guy Bois*: i. m. 188–189. o. (ld. 42. j.)

⁴⁴ *Guy Bois*: i. m. 190. o. (ld. 42. j.)

⁴⁵ *Guy Bois*: i. m. 191. o. (ld. 42. j.)

⁴⁶ *Guy Bois*: i. m. 193. o. (ld. 42. j.)

⁴⁷ *Rodney Hilton*: A Crisis of Feudalism. Past and Present 1978. No. 80. 3–19. o.

termelékenységi összefüggések határozzák meg. A második lépcsőben az úr és a paraszt állnak szemben egymással abban a harcban, mely eldönti, hogy a természetből kicsikart termékmennyiségből ki milyen arányban részesedik. Ez utóbbit szerinte az osztályharc kategóriáival írhatjuk le.

Ezt a leegyszerűsítést csak az áttekinthetőség kedvéért tettük. *Hilton* sokkal több tényezőt vesz számításba. Nézete szerint a X–XIII. sz.-i agrotechnikai fejlődés lassúsága kényszerítette „laterális expanzióra”, vagyis a termelési terület kiterjesztésére a mezőgazdaságot. Ez, ahogy várható, a rendelkezésre álló földterület korlátozottságába ütközik. Ezek azoiban nem egyszerűen természeti korlátok, hanem intézményesen adott korlátok — itt *Hilton* a középkori erdőhasználati jogokra utal.⁴⁸ — Népeség és terület arányának konfliktusa *Hilton*nál csak egyik eleme az egy főre jutó termelékenység csökkenésének a XIV. sz.-i mezőgazdaságban. Szerepe van ebben az állam és a földesurak egyre növekvő igényeinek is, mely a parasztság összes készpénzfeleslegét elszívja, és így még a legelemibb beruházásokat is meggátolja. Itt tehát *Hilton* igyekszik figyelembe venni *Postan* álláspontját, aki a középkori agrotechnika fejlődésének lassúságát szintén beruházáshiányra és technikai újítások hiányára vezette vissza.⁴⁹

Hilton azonban nem tartja a feudalizmusra specifikusan jellemzőnek a parasztgazdaság hosszútávú fejlődési tendenciáit, a népeség és élelmiszertermelés periodikusan kieleződő ellentmondását. E fejlődési tendenciák ábrázolása csak szükséges, de nem elégséges eleme a feudalizmus dinamikusa leírásának. A feudalizmus specifikus eleme, mutat rá *Hilton*, a lordship, a fief, a feudum, ami alatt itt ő a kiváltságon alapuló földtulajdont érti.⁵⁰ Ennek keretében megy végbe a terméktöbblet elsajátítása. Éppen ezért úgy véli, hogy a XIV. sz.-i válságban az egy főre jutó agrártermelékenység csökkenésén kívül egy másik elem is szerepet játszott. Ez a parasztság csökkenő kizsákmányolhatósága volt, mely a XIII. sz. második felének sikeres paraszti osztályharcában jutott kifejezésre.⁵¹ A pestis és népeség-csökkenés előtt, és ezeken túl, a XIV. sz.-i válság „központi jellemvonása a feudális társadalom két fő osztálya közti viszony válsága volt”.⁵²

Hilton szerint az urat és a parasztot a feudalizmus intézményei nemcsak összekötötték, de el is távolították egymástól. Ezzel kapcsolatban egyrészt arra utal, hogy úr és paraszt közé iktatódott a faluközösség. Másrészt *Guy Bois* nyomán föl hívja a figyelmet az úr távolságára a termelési folyamatától, amiből az következik, hogy a „földesúr hatalma a gazdaság irányítása fölött nem ért fel politikai és katonai hatalmával”.⁵³

Arnost Klima hozzászólását *Heidi Wunder* cikkéből vett idézettel vezeti be: „... a közép-európai történészek nem értek el túl nagy sikereket eredményeik brit és francia kollégáikkal való megismeretetésében.”⁵⁴ Ez adja a cikk kiinduló pontját, mely az összes közlemény között messze a legtöbb tényszerű információt tartalmazza. Pusztán az nem világos, hogy ez az egyébként valóban tanulságos, gazdag cikk mennyiben kapcsolódik a vitához.

A szerző csatlakozik *Pach Zsigmond Pál* nézetéhez, miszerint a középkor végéig a kelet-európai gazdaság fejlődése a nyugatival egyirányba mutat, ami megmutatkozik a munkajáradék csökkenő, ill. a XV. sz. végére már erősen lecsökkent szerepében is. Amíg azonban a magyar gazdaság „elkanyarodása” *Pach Zsigmond Pál* szerint a XV. sz. végén, a XVI. sz. elején megy végbe, *A. Klima* a cseh gazdaságtörténetben a harmincéves háborút tekinti fordulópontnak. *Klima Guy Bois*-i idézi, aki szerint Nyugat-Európában a XVI. sz. első felében a földesúri osztály a jobbágyok járadékszolgáltatásának alacsony

⁴⁸ *Hilton*: i. m. 6. o. (ld. 47. j.)

⁴⁹ *Hilton*: i. m. 11. o. (ld. 47. j.)

⁵⁰ *Hilton*: i. m. 7. o. (ld. 47. j.)

⁵¹ *Hilton*: i. m. 11–12. o. (ld. 47. j.)

⁵² *Hilton*: i. m. 14. o. (ld. 47. j.)

⁵³ *Hilton*: i. m. 9. o. (ld. 47. j.)

⁵⁴ *Arnost Klima*: Agricultural Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Bohemia. Past and Present 1979. No. 85. 49–67., o. Klima idézi: *Heide Wunder*, i. m. 52–53. o. (ld. 37. j.)

szintje miatt „úgy döntött, hogy a jobbágytelkek rovására kiterjeszti majorságát és ehhez bér munkát alkalmaz.” Ez Bois szerint a kapitalizmus rohamos előretörését eredményezte a mezőgazdaságban. *Klíma* véleménye szerint Csehországban a XVII. sz. közepétől ennek éppen a fordítottja történt. A majorság ugyan itt is nőtt, de nem a jobbágybirtok rovására, hanem a háború következtében megszapordott puszták bekebelezésével. „A háború másik következménye a komoly munkaerőhiány volt, ami elkerülhetetlenül maga után vonta, hogy ami munkaerő mégis rendelkezésre állt, kivételesen költséges volt. Ezért ahelyett, hogy bér munkát alkalmaztak volna majorságaik megművelésére, az urak jobbágyaik pótlólagos robottal való megterhelését részesítették előnyben. Így, míg Nyugat-Európában a majorság kiterjedése – a bér munka alkalmazásán keresztül a kapitalista fejlődést erősítette, Csehországban addig a majorsági terjeszkedés a krónikus munkaerőhiány miatt a jobbágyság intézményének megerősödéséhez vezetett.”⁵

Ezekkel a mondatokkal kapcsolja be *Klíma* cikkét a *Brenner*-vita gondolkörébe. Ez több kérdést nyitva hagy. *Klíma* itt kifejezetten demográfiai okokkal indokolja Csehország eltérő fejlődését – ám az összes nyugati kutató a XIV. sz.-i munkaerőhiányban a jobbágyság felszámolását segítő tényezőt lát. Másrészt *Klíma* egyértelműen a demográfiai okokat helyezi előtérbe, és ennek alapján *Postan*, *Le Roy Ladurie*, stb. álláspontjához kapcsolódhatna, név szerint mégis *G. Bois*-t említi. *Bois* viszont egy hosszú távú járadécsökkenési elméletbe integrálta a demográfiai jelenségeket. Érvényesnek kell-e ezt tekintenünk Kelet-Európára is? Csökkent-e a különféle járadékok összege a középkor folyamán? A harmincéves háborút – *Bois* nyomán – az uralkodó osztály kísérletének kell-e tekintenünk a járadécsökkenési tendencia erőszakos eszközökkel való megállítására? És végül, amit *Bois* Nyugat-Európára vonatkozóan nem fejtett ki világosan, azt *Klímanak*, miután a XVII. és XVIII. sz.-ról ír, egyértelműen le kellene szögeznie; azt ugyanis, hogy milyen erők, tendenciák kibontakozásának tekinti a kapitalizmus csehországi kialakulását?

A fentiekben vázlatosan ismertetett vita lényegében a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet kérdéseivel foglalkozott volna. Láthatóan ez volt *Brenner* szándéka is, hiszen cikkében a kapitalista mezőgazdaság kialakulásának „előfeltételeit” keresi. A továbbiakban azonban a szó szoros értelmében vitáról sajnos nem beszélhetünk, az egymást követő hozzászólásoknak ugyanis nincs közös fókuszuk, tárgyük. *Brenner* cikkében egyszerre két, korábbi, még mindig lezáratlan vita témáját fogta össze egy tézisbe: a XIV–XV. sz.-i válságot és az ún. „XVII. sz.-i válságot”. Ez már magában rejtette annak a veszélyét, hogy a témát „két szekcióban” tárgyalják. Így is történt, ráadásul a különböző hozzászólások az általánosítás erősen eltérő szintjein mozognak. Formálisan nézve is, a hozzászólók többsége csak a XIV–XV. századi problémákkal foglalkozott.

Sajnálatos a vitában minden kelet-európai vonatkozásban lépten-nyomon megnyilvánuló tájékozatlanság, beleértve az időrend, a népesség, a közlekedés stb. alapvető tényeit is.

A Kelet-Európa iránt ugyanakkor kétségtelenül megnyilvánuló érdeklődés a terület történeti fejlődésének alaposabb ismeretét idővel bizonyára magával hozza majd. Addig is érdemes volt ennek elébe menni, és az erősen nyugat-európai kontextusba ágyazódó vita elméleti tanulságait és ellentéteit ismertetni. Szükségesnek tűnik ugyanakkor az egész problematikát magyar szempontból, az új hazai kutatások fényében is értékelni, ez az elemzés azonban már meghaladná a jelen ismertetés kereteit és az ismertető ismereteit.

Vári András

⁵ *Klíma*: i. m. 50–51. o. (ld. 54. j.)